

TOMASZ GÓRZYŃSKI, RYSZARD KAŹMIERCZAK

Stan i perspektywy badań archeologicznych nad socjotopografią Torunia

The state of and perspectives on archaeological research on the sociotopography of Toruń

Zarys treści. Stan badań archeologicznych nad socjotopografią Torunia to projekt badawczy stworzony w oparciu o systemy informacji przestrzennej oraz bazy danych. W bazach tych zgromadzono i usystematyzowano ponad 500 różnorodnych faktów przestrzennych – interwencji, nadzorów i badań archeologicznych, prowadzonych na terenie Zespołu Staromiejskiego. Stan badań nad socjotopografią to również prezentacja danych przy pomocy oprogramowania GIS na podkładach kartograficznych – współczesnych i historycznych. Zwizualizowanie ich w postaci warstw i map pozwoliło na systemową analizę przemiany struktury, organizacji oraz wzajemnych oddziaływań poszczególnych elementów socjotopografii Torunia od średniowiecza po czasy wczesnonowożytne.

Słowa kluczowe: archeologia, Toruń, socjotopografia, systemy informacji przestrzennej, GIS, bazy danych, humanistyka cyfrowa.

Celem badań prowadzonych w ramach projektu pt. „Rozwój przestrzenny Torunia do początku XIX wieku” było odtworzenie wybranych cech socjotopografii obszaru Torunia, przy uwzględnieniu zasięgu osadnictwa przedlokacyjnego i środowiska naturalnego na obszarze późniejszego miasta. Założenia badawcze polegały na zebraniu maksymalnie dużej liczby danych z różnych dziedzin nauki – archeologii, historii, antropologii, archeozoologii – w geobazach, a następnie wizualizacji tych danych w postaci map w technologii GIS, uzupełnionych o szczegółowe studia przyrodnicze.

W ostatnim okresie badania archeologiczne Torunia nie doczekały się syntetycznego ujęcia, przedstawiającego charakter oraz dynamikę zmian socjotopograficznych miasta, przed jego lokacją oraz w fazie rozwoju tego jakże

ważnego średniowiecznego i nowożytnego ośrodka. Obraz średniowiecznego Torunia na podstawie źródeł archeologicznych powstał w latach 80. i 90. ubiegłego wieku. Te dwa główne okresy, poprzedzone analizą dostępnych wówczas źródeł archeologicznych, przedstawiła Jadwiga Chudziakowa (1983; 1999). Charakter przyczynków do poznania historii Torunia miały także opracowania dotyczące wybranych terenów miasta – zamku krzyżackiego autorstwa J. Chudziakowej i Andrzeja Koli (1974) oraz zamku dybowskiego Lidii Grzeszkiewicz-Kotlewskiej (1999; 2002). W roku 2011 ukazało się podsumowanie wieloletnich badań Instytutu Archeologii UMK w Toruniu (Górzyńska, Górzyński, Kaźmierczak 2011, s. 21–46). O historii toruńskiej archeologii, nie tylko tej dotyczącej miasta, traktują materiały z sesji naukowej pt. „Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość” (*Archeologia toruńska* 2002). Na szczególną uwagę zasługują również prace Romulady Uziembło (2003; 2013).

*

Dane archeologiczne do przeprowadzenia studiów nad wyżej zarysowanymi problemami badawczymi w 90% pozyskano z archiwum Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, a pozostałą część z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu i Muzeum Okręgowego w Toruniu. Do analiz wykorzystano materiały zgromadzone w 284 teczkach złożonych w archiwach do 2011 roku. Dzienniki badań, inwentarze polowe, dokumentację rysunkową, sprawozdania z badań oraz naukowe opracowania wyników badań archeologicznych zarchiwizowano na ponad 15 800 zdjęciach. Powyższy zbiór danych został poddany wieloaspektowej analizie archeologicznej, w trakcie której wydzielono ponad 500 jednostek – stanowisk archeologicznych, pojedynczych wykopów archeologicznych, wykopów inwestycyjnych – stanowiących pokaźny zasób rekordów w stworzonej bazie danych.

Na szczególną uwagę zasługuje zawartość formalno-merytoryczna dokumentacji. Jej zróżnicowania pod względem standardu stosowanych metod należy szukać w zmieniającej się sytuacji prawnej i społeczno-politycznej. Zebrany materiał archiwalny można zatem podzielić na trzy zasadnicze okresy. Pierwszy, trwający do 1990 roku, obejmował czasy gospodarki socjalistycznej, w tym czasie badania oparte były na centralnych jednostkach naukowych. Drugi okres to lata 1990–2003, kiedy po przemianach ustrojowych uwolniony został rynek badań archeologicznych. W trzecim, po 2003 roku, zmianie uległy przepisy dotyczące nie tylko ochrony i opieki nad zabytkami, ale przede wszystkim wprowadzono standardy dokumentacyjne dla badań archeologicznych¹.

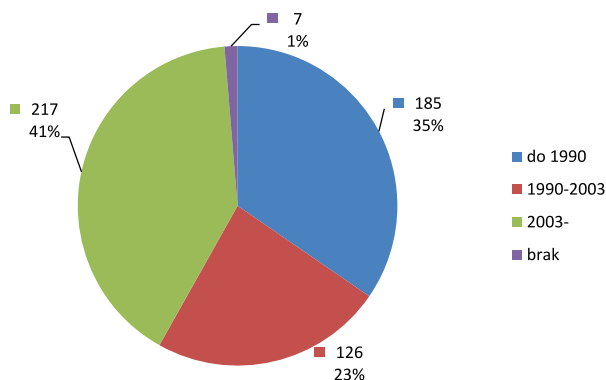
¹ Ustawa o ochronie i opiece nad zabytkami – Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568 wraz z aktami wykonawczymi.

Do pierwszego okresu zaliczono 35% ogółu zarejestrowanych w geobazie stanowisk, do drugiego 23%, do trzeciego zaś 41% (ryc. 1). Wynika z tego, że większość analizowanych do 2011 roku prac archeologicznych przypada na okres przed wprowadzeniem ustawowej standaryzacji dokumentacji z badań. Skutkiem tej sytuacji jest duża różnorodność stosowanych przez poszczególne jednostki i wykonawców technik i sposobów dokumentacyjnych.

Należy też zwrócić uwagę na rodzaje prowadzonych do 2011 roku badań archeologicznych na terenie Torunia. Niestety, ponad 90% stanowią nadzory nad różnymi inwestycjami komunalnymi (budowa nowych odcinków sieci wodno-kanalizacyjnej, ciepłowniczej, energetycznej i telekomunikacyjnej) i prace związane z ich naprawą oraz inwestycje budowlane mało i wielkokubaturowe (ryc. 2). W związku z powyższym można zaryzykować stwierdzenie, że stopień przebadania Zespołu Staromiejskiego, o ile możliwe jest mówienie o badaniach archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad inwestycją, jest nierównomierny i nie odpowiada na jakikolwiek kwestionariusz pytań dotyczących przemian topografii miejskiej (ryc. 3).

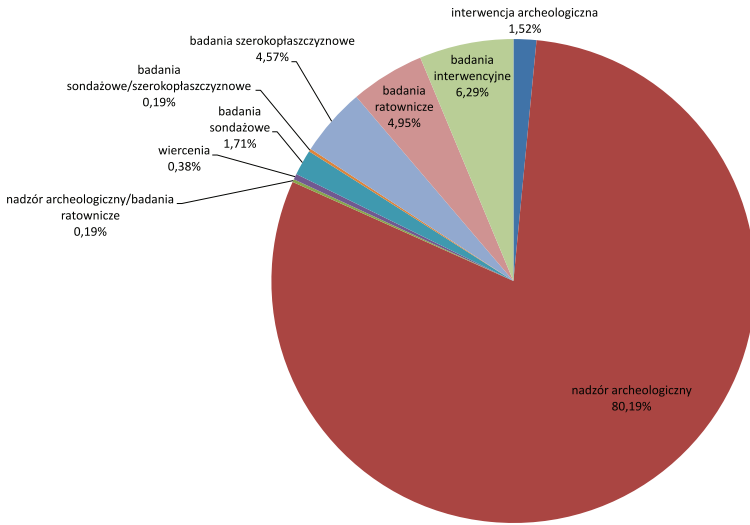
Jak już wspomniano w geobazie źródeł archeologicznych zaewidencjonowanych do 2011 roku zgromadzono 535 rekordów, odpowiadających poszczególnym akcjom badawczym prowadzonym na terenie Torunia w zakresie określonym w niniejszym projekcie. Głównymi założeniami było:

- określenie stopnia przydatności dokumentacji do realizacji celów projektu;
- określenie chronologii odkrytych nawarstwień kulturowych z podziałem na pradziej, wczesne średniowiecze (okres przedkolacyjny), późne średniowiecze, okres nowożytny i czasy zaboru pruskiego/współczesne;
- określenie funkcji wyróżnionych nawarstwień kulturowych.

Ryc. 1. Udział procentowy stanowisk archeologicznych badanych w Toruniu w analizowanych okresach (oprac. T. Górzyński)

Fig. 1. Percentage of archaeological sites excavated in Toruń in the analysed periods (prepared by T. Górzyński)

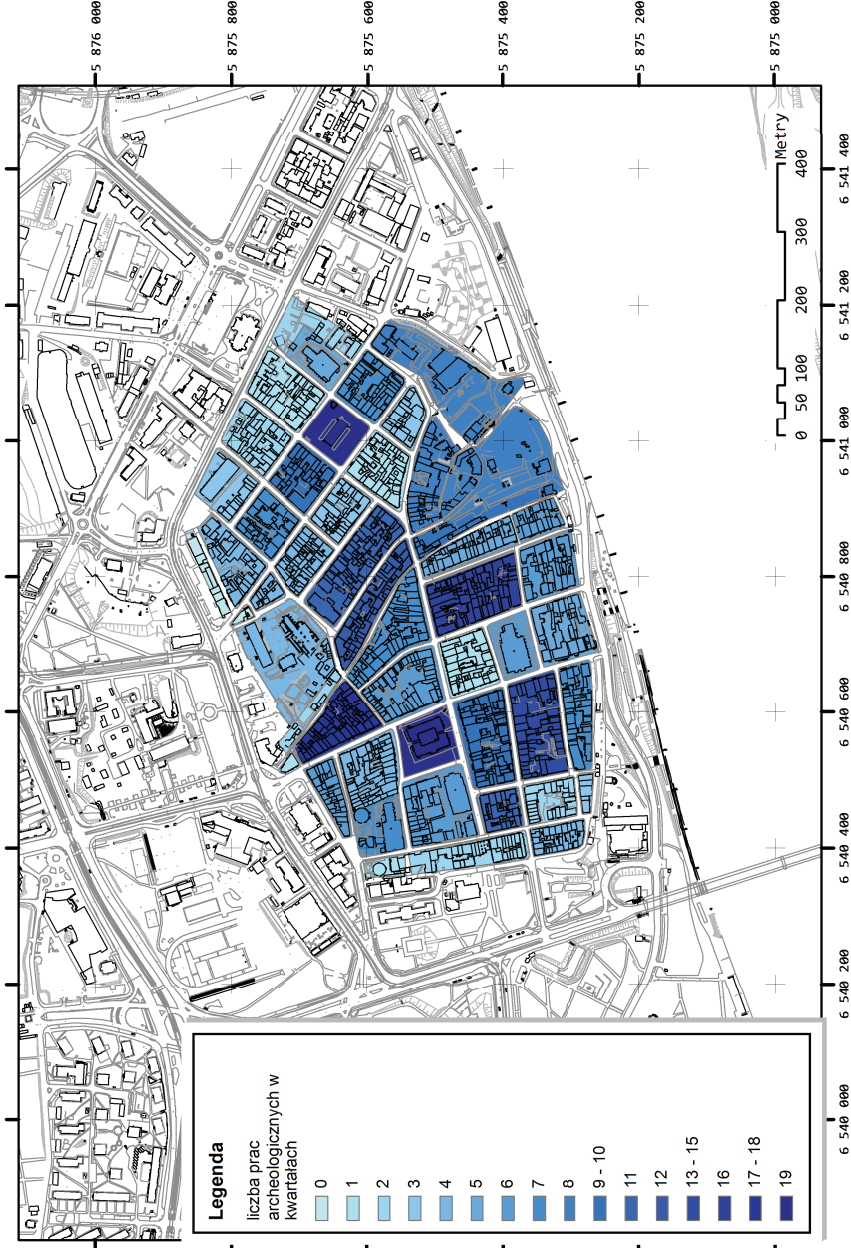
Ryc. 2. Udział procentowy rodzajów badań archeologicznych prowadzonych w Toruniu (rys. T. Górzyński)

Fig. 2. Percentage of kinds of archaeological excavations conducted in Toruń (drawing by T. Górzyński)

W celu określenia stopnia przydatności poszczególnych dokumentacji wprowadzono arkusz ich oceny według schematu zawartego w tabeli 1.

Tabela 1. Schemat oceny badań archeologicznych zastosowany w projekcie i bazie danych

ocena niedostateczna	nie odsłonięto/nie zadokumentowano stropu calca
	nie odsłonięto/nie zadokumentowano nawarstwień nieprzemieszanych
	nie odsłonięto/nie zadokumentowano nawarstwień wcześniejszych niż współczesne
ocena mierna	odsłonięto/zadokumentowano strop calca
	odsłonięto/zadokumentowano jedynie nawarstwienia przemieszane lub współczesne
ocena dostateczna	nie odsłonięto/nie zadokumentowano stropu calca
	odsłonięto i zadokumentowano nawarstwienia nieprzemieszane, które można datować na okres nowożytny i/lub późnośredniowieczny i/lub wczesnośredniowieczny i/lub pradziejowy
ocena dobra	odsłonięto/zadokumentowano strop calca
	odsłonięto i zadokumentowano nawarstwienia nieprzemieszane, które można datować na okres nowożytny i/lub późnośredniowieczny i/lub wczesnośredniowieczny i/lub pradziejowy
ocena bardzo dobra	odsłonięto/zadokumentowano strop calca
	odsłonięto i zadokumentowano nawarstwienia nieprzemieszane, które można datować na okres nowożytny i/lub okres I Rzeczypospolitej i/lub okres krzyżacki i/lub przedlokacyjny i/lub okres wczesnośredniowieczny z uszczegółowionym datowaniem i/lub okres pradziejowy z uszczegółowionym datowaniem i przyporządkowaniem do kultury archeologicznej

Ryc. 3. Liczba przeprowadzonych prac badawczych w poszczególnych kwartałach Torunia (oprac. T. Górzynski)
Fig. 3. Number of excavations carried out in individual quarters of Toruń (prepared by T. Górzynski)

Takie podejście do analizy archiwalnej dokumentacji archeologicznej pozwoliło nie tylko na uzyskanie szeregu danych dotyczących stopnia przydatności do projektu, ale przede wszystkim wprowadziło binarny – zero-jedynkowy sposób zapisu, pozwalający na analizę i odpowiednią symbolizację danych na kartogramach. Podobnie postąpiono w przypadku określania datowania poszczególnych jednostek stratygraficznych, którym przypisano chronologię ogólną w podziale na: pradzieje, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze, okres nowożytny i w końcu czasy zaboru pruskiego i współczesność. W geobazie zawarto również możliwość zamieszczenia szczegółowego datowania dla wyróżnionych okresów. Czysto opisowe zadanie ma natomiast rubryka zawierająca charakterystykę nawarstwień wyróżnionych dla poszczególnych okresów. W opisie tym znalazły się kompilacje analiz poczynionych przez autorów poszczególnych dokumentacji.

W geobazie zawarto również dane dotyczące numeracji stanowisk w obrębie poszczególnych arkuszy AZP i w miejscowości, uzupełnione o dane określające położenia stanowiska lub terenu na jakim prowadzono prace badawcze, z uwzględnieniem georeferencji. Wyróżniono rodzaj prowadzonych prac badawczych (ryc. 2), termin ich realizacji, kierownika badań, wykonawcę badań oraz literaturę (ryc. 4).

Na podstawie zgromadzonej dokumentacji archeologicznej, na wcześniej przygotowanym podkładzie geodezyjnym wykreślono zasięgi poszczególnych akcji badawczych. Wyjaśnienia wymaga tu sformułowanie akcja badawcza, przez które należy rozumieć zakres prac objętych jednym z wyróżnionych rodzajów badań archeologicznych, do których odnosi się konkretna dokumentacja. Zakres przestrzenny tych prac, ze względu na ich formalną charakterystykę, jest różny i zawiera się na przykład: w granicach jednego wykopu związanego z awarią sieci komunalnych, w linii prowadzonych inwestycji budowy sieci komunalnych, w wielu wykopach związanych z przyłączeniem tych sieci do odbiorców, obszarach piwnic poddanych remontom lub adaptacjom, wykopom związanym z budownictwem mało- i wielkokubaturowym.

Na potrzeby niniejszego projektu wykonano następujące kartogramy:

- planografię prac badawczych prowadzonych na terenie objętym niniejszym projektem;
- rozkład liczby prac archeologicznych prowadzonych w poszczególnych kwartałach miasta;
- planografię prac badawczych w odniesieniu do oceny ich przydatności do realizacji założonych w projekcie celów;
- planografię prac badawczych w rozkładzie na wyróżnione okresy chronologiczne;
- planografię obszarów, na których odsłonięto konstrukcje drewniane.

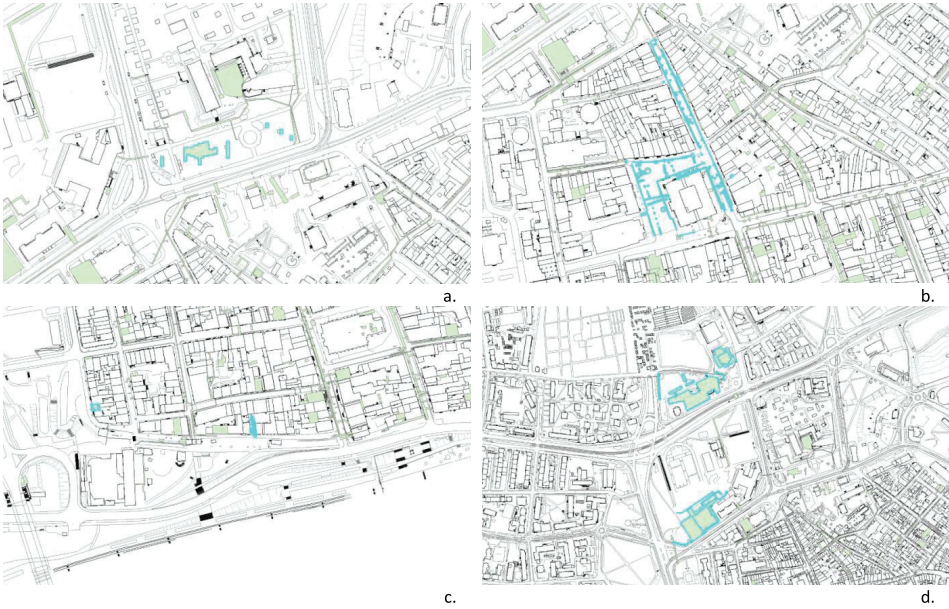
W tym miejscu nie sposób omówić wszystkich osiągniętych w ramach niniejszego projektu wyników. Przeprowadzone analizy poddane weryfikacji przez interdyscyplinarny Zespół do Badań Średniowiecznego i Nowożytnego Torunia

Ryc. 4. Formularz bazy danych o stanowiskach archeologicznych wykonanej w MS Office Access (oprac. T. Górzyński)

Fig. 4. Form of a database of archaeological sites prepared in MS Office Access (prepared by T. Górzyński)

będą stanowiły przyczynki do dalszych publikacji, skupionych przede wszystkim na wieloaspektowej analizie wybranych problemów socjotopografii miasta, próbie dynamicznego odtworzenia jej zmian, w końcu zaś podsumowującego ujęcia.

Planografię prac badawczych oraz rozkład liczby tych prac, prowadzonych w poszczególnych kwartałach miasta, stanowiący niejako wypadkową rodzaju badań archeologicznych, należy rozpatrywać wspólnie. W wyniku kwerend archiwalnych w instytucjach zajmujących się ochroną i opieką nad zabytkami, wyróżniono ponad 500 samodzielnych prac badawczych. Często koncentrowały się one na badaniach jednego stanowiska (ryc. 5: a) lub na nadzorach nad inwestycjami liniowymi i drogowymi (ryc. 5: b) oraz w trakcie budowy i remontów obiektów kubaturowych (ryc. 5: c, d). Ponad 80% badań archeologicznych na interesującym nas obszarze prowadzono w ramach nadzorów archeologicznych (ryc. 2), co znajduje odzwierciedlenie na planigrafii, prezentującej zakresy przeprowadzonych badań.

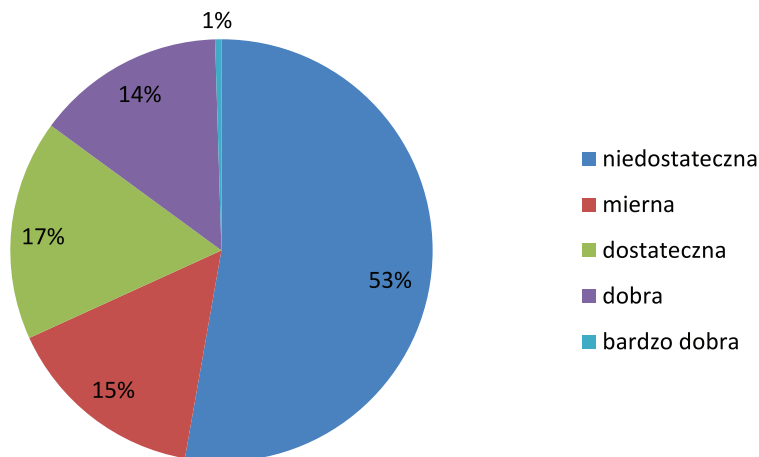

Ryc. 5. Wybrane prace badawcze prowadzone w Toruniu: a – badania stanowiska 138, b – nadzór i badania w trakcie wymiany płyty Rynku Staromiejskiego i ulicy Chełmińskiej, c – nadzór i badania przy budowie obiektów małokubaturowych w rejonie Zespołu Staromiejskiego, d – nadzór i badania przy budowie obiektów wielkokubaturowych (oprac. T. Górzyński)

Fig. 5. Selected research works carried out in Toruń: a – excavations on site 138, b – monitoring and excavations during renovation of Old Town Square and Chełmińska Street surface, c – monitoring and excavations during the construction of small cubature facilities in the area of the Old Town complex, d – monitoring and excavations during construction of large cubature facilities (prepared by T. Górzyński)

Prace badawcze, które nie zostały wymuszone kwestionariuszem pytań, a potrzebami inwestycyjnymi charakteryzuje pewna przypadkowość. Widoczne jest to zwłaszcza w poszczególnych kwartałach miasta. Utrudnia to jednak korelację wyników i podjęcie studiów nad przemianami w zakresie zabudowy oraz potencjalnego wykorzystania poszczególnych działek w analizowanych okresach.

Omówienia wymaga również analiza poszczególnych dokumentacji i zakresów badań pod względem ich przydatności do realizacji niniejszego projektu. System oceniania dla tego zadania został omówiony powyżej (tab. 1), jednakże należy stwierdzić, że na poziomie oceny niedostatecznej przydatność przeprowadzonych badań archeologicznych do analiz socjotopograficznych jest znikoma, natomiast przy ocenie miernej potwierdzona jest jedynie głębokość zalegania nawarstwień naturalnych. Poziom ich zalegania oraz substrat mineralny stanowiły uzupełnienie badań geomorfologicznych, przeprowadzonych w ramach niniejszego projektu.

Ryc. 6. Udział procentowy ocen dla zarejestrowanych w geobazie badań archeologicznych (oprac. T. Górzyński)

Fig. 6. Percentage of evaluations for registered in geobase archaeological excavations (prepared by T. Górzyński)

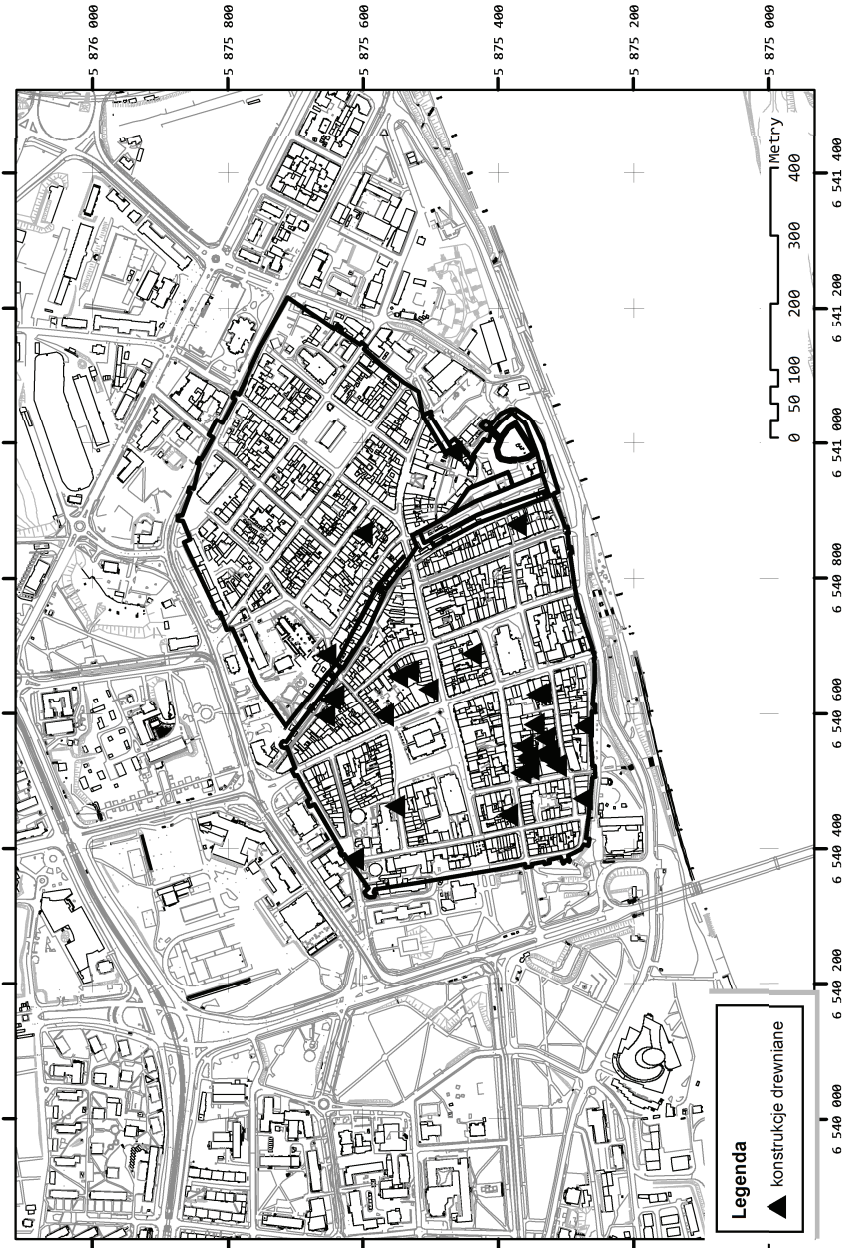
Ocenę dostateczną otrzymały badania, w efekcie których tylko częściowo zadookumentowano krótkie sekwencje stratygraficzne.

Większość prac badawczych prowadzonych na terenie Torunia nie stanowi podstaw dla zrealizowania celów niniejszego projektu (ryc. 6); 68% otrzymało ocenę negatywną, w 15% zadokumentowano nawarstwienia naturalne. W przypadku 17% stanowisk zarejestrowano niepełne przekroje stratygraficzne, a tylko w 1% przyznano ocenę bardzo dobrą, w efekcie której można wyciągnąć pełne wnioski odnośnie faz rozwoju średniowiecznego Torunia.

Umieszczenie, rodzaj przeprowadzonych badań oraz ich przydatność dla realizacji niniejszego projektu są pośrednio wyznacznikami w datowaniu poszczególnych nawarstwień. Należy podkreślić, że do geobazy trafiło datowanie ustalone przez autora dokumentacji z badań, ale w wielu przypadkach określenie chronologii poszczególnych nawarstwień było dokonywane w oparciu o materiały źródłowe znalezione na wtórnym złożu, a także wyłącznie na podstawie ich substratu mineralnego, zawartości wtrętów organicznych i koloru nawarstwień.

W ramach prowadzonego projektu późnośredniowieczną metrykę określono dla 188 stanowisk, nowożytną dla 131, natomiast nawarstwienia późnośredniowieczne i nowożytne współwystępowały na 105 stanowiskach.

Z punktu widzenia odtworzenia socjotopografii miasta najczytelniejsze zmiany dotyczą jego zabudowy. Ze względu na charakter badań i lokalizację wielu wykopów, zabudowę drewnianą udało się uchwycić jedynie w kilkunastu

Ryc. 7. Toruń, miejsca odsłonięcia zabudowy drewnianej w obrębie Zespołu Staromiejskiego (oprac. T. Górzynski)
Fig. 7. Toruń, places of the unearthing of wooden buildings in the area of the Old Town complex (prepared by T. Górzynski)

punktach (ryc. 7). Tą, która może odpowiadać okresowi późnośredniowiecznemu oraz czasom lokacji Torunia, odkryto głównie w obrębie historycznego Starego Miasta Torunia (ryc. 8): w kwartale miejskim na zachód od kościoła św. św. Janów, w obrębie ulic Kopernika na północy i Rabińskiej na południu. Mniejsze zagęszczenie znajduje się na wschód od Ratusza Staromiejskiego w kierunku ulicy Chełmińskiej. Taki obraz śródmiejskiej zabudowy mieszkalnej może być nieco zatarty przez nierównomierny stan przebadania poszczególnych kwartałów miasta.

Na podstawie analizy wszystkich powyżej opisanych czynników, mających wpływ na stan badań nad socjotopografią Torunia, można wysunąć następujące wnioski:

1. Dotychczasowy stan badań archeologicznych nie pozwala na pełną rekonstrukcję rozwoju przestrzennego Torunia.

2. Brak wyczerpujących i jednoznacznych danych dla datowania poszczególnych poziomów stratygraficznych, w szczególności dat bezwzględnych (dendrochronologicznych, ^{14}C) oraz szczegółowego rozwarstwienia chronologicznego materiałów ceramicznych.

3. Określenia ram chronologicznych dla jednostek stratygraficznych, oparte jedynie na zbieżności morfologii nawarstwień lub ich pozycji stratygraficznej stwarza niebezpieczeństwo zbyt dużej dowolności interpretacyjnej.

4. Badania archeologiczne determinowane potrzebami inwestycyjnymi (82%) stanowią zbyt rozproszony i niepełny obraz przekształceń na terenie miasta, aby mogły stanowić podstawę do rekonstrukcji procesów socjotopograficznych.

5. Sposoby prowadzenia dokumentacji opisowej, rysunkowej i fotograficznej, stosowane przez wielu różnych badaczy utrudniają w znacznym stopniu porównanie i korelację wyników badań.

Wszystkie te negatywne uwagi wymagają sformułowania następujących postulatów badawczych:

1. Podjęcie dyskusji naukowej i wypracowanie spójnego i jednolitego kwestionariusza pytań badawczych, określającego zagadnienia początków i rozwoju Torunia w ujęciu interdyscyplinarnym.

2. Stworzenie jednolitego modelu opisu i dokumentacji z badań, z uwzględnieniem rozdziału na nadzory archeologiczne i badania systematyczne.

3. Podjęcie szeroko zakrojonych, planowych badań interdyscyplinarnych mających na celu weryfikację i/lub pozyskanie nowych danych dla wypracowanego wcześniej kwestionariusza badawczego.

4. Zwiększenie bazy datowań bezwzględnych dla poszczególnych poziomów stratygraficznych oraz analiza związanych z nimi ruchomych materiałów źródłowych względem uściślenia ich chronologii (zwłaszcza materiałów ceramicznych).

Ryc. 8 Planigrafia archeologicznych prac badawczych w Toruniu z uwzględnieniem stanowisk z okresów późnosedmediewicznego i nowozytnego (oprac. T. Górzyński)

Fig. 8. Plan of archaeological research works in Toruń, including late medieval and post-medieval sites (prepared by T. Górzyński)

Literatura*Archeologia toruńska*

- 2002 *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu. Toruń 16–17 maja 2002*, red. B. Wawrzykowska, Toruń.

Chudziakowa J.

- 1983 *Toruń najdawniejszy i wczesnośredniowieczny*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń, s. 11–30.

- 1999 *Średniowiecze Toruń (w świetle źródeł archeologicznych)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 1 (do roku 1454), red. M. Biskup, Toruń, s. 58–100.

Chudziakowa J., Kola A.

- 1974 *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu (Badania 1958–1966 r.)*, Toruńskie Towarzystwo Naukowe, Prace archeologiczne, nr 6, Warszawa–Poznań.

Górzyńska A., Górzyński T., Kaźmierczak R.

- 2011 *Przedmieście Chełmińskie w świetle badań archeologicznych*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 19, s. 11–46.

Grzeszkiewicz-Kotlewska L.

- 1999 *Wyniki badań archeologicznych na zamku dybowskim przeprowadzonych w 1998 roku*, [w:] *Zamek dybowski. Archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, red. L. Grzeszkiewicz-Kotlewska, L. Kotlewski, T. Zakrzewski, Toruń, s. 61–90.

- 2002 *Zamek Władysława Jagiełły w Dybowie w świetle badań archeologicznych w latach 1998–2001*, *Rocznik Toruński*, t. 29, s. 19–38.

Uziembło R.

- 2003 *Rejestr stanowisk archeologicznych i znalezisk z terenu Torunia*, Toruń.

- 2013 *Rejestr stanowisk archeologicznych i znalezisk z terenu Torunia, cz. 2 za lata 1999–2011*, Toruń.

THE STATE OF AND PERSPECTIVES ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE SOCIOTOPOGRAPHY OF TORUŃ**Summary**

The state of and perspectives on archaeological research on the socio-topography of Toruń summarizes the research project ‘The spatial development of Toruń to the beginning of the 19th century (including the environment and pre-incorporation settlement)’, carried out by the interdisciplinary Team for the Study of Medieval and Post-Medieval Toruń. The aim of the research was to recreate selected socio-topography features of the town from the period of its incorporation to the end of the 18th century. The study takes into account

the environment of the later town area and the range of the pre-incorporation settlement. Systemic analysis of the socio-topographic space in the framework of the project took into account the transformation of the structure, organization, relations and interactions between various components of the socio-topography of Toruń in the Middle Ages and early Post-Medieval period. Detailed interdisciplinary studies in the fields of archaeology, history, anthropology, archaeozoology, archaeobotany and paleopedology were undertaken.

The results of archaeological work based on archive documentation from excavations (in total 284 archive files, registered on over 15 800 photographs) allowed for the identification of more than 500 units – archaeological sites, individual archaeological trenches, construction trenches, which then were collected in a database. This impressive collection of data underwent an evaluation in terms of the realization of objectives of the project ‘The spatial development of Toruń to the beginning of the 19th century’. The next step was to carry out work aimed at determining the chronology of individual stratigraphical units and their visualization on cartograms as well as analysis. In this paper, apart from the presentation of the state of research on the socio-topography of Toruń the research needs in this regard are also highlighted.